

Bibliografia

Biografia di Van den Enden: Testi e documenti

1. Testi autografi

Almae Dei genitrici, in Bartholomaeus de los Rios & Alarcon, *Phoenix Thenensis e cineribus redivivus*, Balthasar Moretus, Antverpiae 1637, pp. 232-235 (ora anche in F. Mertens, *Online documents regarding Franciscus van den Enden*, Works).

Caloa, in Bartholomaeus de los Rios & Alarcon, *De Hierarchia Mariana libri sex: in quibus imperium, virtus, et nomen B.mae Virg. Mariae declaratur* [...], Balthasar Moretus, Antverpiae 1641, pp. xxxiiij-xlix (ora anche in F. Mertens, *Online documents regarding Franciscus van den Enden*, Works).

Verhal van de verwoesting des Stadts Troje. Uyt het tweede, en ten deele uyt het eerste Boeck van Virgilius. Voorgesteld, en door levende Afbeeldinge verthoont by eenige Amsterdamsche Studenten, onder het beleyt van D. Franciscus van den Enden, Pieter la Burgh, Amsterdam 1654.

Andria, Spel van Terentius, Vertoont in den doorluchtigen Schouwburgh van Amsterdam, door de Latynisten, onder het beleyt van Franciscus van den Enden, M. Dr. Tymon Houthaeck, Amsterdam 1657.

Philedonius. Tooneelspel, Vertoont en opgedragen aen de E. E. Heeren Burgermeesters, en Regeerders van Amsterdam, in den doorluchtigen Schouburgh dezer Stede, door jonge Latynisten, onder het beleyt van Franciscus van den Enden, Medicinae Dr. [...], Tymon Houthaak [1657] (*Affiche*, unita alla copia di Amsterdam. Da notare la dedica ai Sindaci e ai Reggenti di Amsterdam).

Philedonius. Tonneelspel, Slaande op de woorden des Wijzemans: *In alle uwe werken gedenk uwe uitersten, en ghy zult in der eeuwigheit niet zondigen*. Ten tonneele gebracht op den Doorluchtigen Schouburch van Amsterdam, t' Amsterdam, Ter Drukkerye van Kornelis De Bruin, Boekdrukker, voraan in de Nieuwe Lelystraat, in Sonsbeek, Amsterdam 1657¹. Di questa stampa sono pervenuti tre esemplari: 1. Paris, Biblio-

¹ Le oscillazioni grafiche (*Tooneelspel-Tonnelspel*, *Schouburgh-Schouwburgh*-

thèque Nationale, Tolbiac-Rez-de-jardin-magasin YI 1195; 2. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek (UBA) UBM: 2575 B 23 (1); 3. Haarlem, Stadsbibliotheek 73 G 4/3.

Drie Brieven van Franciscus van den Ende aan Johan de Witt, medegedeeld door N. Japikse, «Chronicon Spinozanum», 1 (1921), pp. 113-117 (due lettere in latino, senza data; una lettera in nederlandese, datata Maart [marzo] 1665).

2. Testi attribuiti

Kort Verhael van Nieuw-Nederlants Gelegentheit, Deughden, Natuerlijke Voorrechten, en byzondere bequamheidt ter bevolkingh: Mitsgaders eenige Requesten, Vertoogen, Deductionen, enz. ten dien einden door eenige Liefhebbers ten verscheide tijden omtrent 't laetst van 't Jaer 1661, gepresenteert aen de A. A. Burgemeesteren dezer Stede, of der zelve E. E. Heeren Gecommitteerde, enz., Gedrukt in 't Jaer 1662.

Vrije Politijke Stellingen, en Consideratien van Staat, Gedaen na de ware Christenens *Even gelijke vryheits gronden*; strekkende tot een rechtschape, en ware verbeeteringh van Staat, en Kerk [...] door een Liefhebber van alle der welbevoeghde Borgeren *Even gelijke vryheit*, en die, ten gemeene-beste, *Meest Van Zaken Houdt* [...], Pieter Arentsz., Amsterdam 1665.

Cfr. Klashorst, G. O. van de – Blom, H. W. – Haitsma Mulier, E. O. G., *Bibliography of Dutch Seventeenth Century Political Thought. An Annotated Inventory. 1581-1710*, APA-Holland University Press, Amsterdam-Maarssen 1986, p. 100, n. 264.

3. Archivi e documenti biografici

Punto di riferimento essenziale: F. Mertens (ed.), *Online documents regarding Franciscus van den Enden*, <http://users.telenet.be/fvdel/>.

Atto di nascita e battesimo cattolico: Stadsarchief Antwerpen PR 47, f. 223v. (6 febbraio 1602).

Atto di nascita e battesimo cattolico del fratello Martinus: Stadsarchief Antwerpen, PR 47, f. 347r. (1605).

Registrazione del fratello Johannes nell'*Album novitiorum* dei gesuiti di Anversa, 1611, in Delée, J., *Liste d'élèves du college des pères jésuites à Anvers*, «De Schakel», vol. I, 1967, p. 36, n. 143.

Registrazione nell'*Album novitiorum* dei gesuiti di Mechelen (27 luglio 1619; *curriculum* dal 3 dicembre 1619 al 26 giugno 1621), in Sterck, J.

Schouburch, Houthaeck- Houthaak, ecc.) sono proprie degli originali.

- F. M., *Vondel en de kring van Dr. Fr. Van den Enden*, in Id., *Hoofdstukken over Vondel en zijn kring*, Van Looy, Amsterdam 1923, p. 77.
- Arruolamento tra gli spagnoli e prigionia del fratello Johannes, 1631, in *Liste vande Officiers, die gevangen zijn in 't Legher van Zijne Excell., den Heere Prince van Orangie [...]* (Lista dei prigionieri del Principe di Orange), Van Wouw, 's Graven-Haghe 1631, f. A2r.
- Battesimo cattolico del nipote: Stadsarchief Antwerpen, PR 14, f. 113 (25 aprile 1633).
- Progetto di espansione del commercio d'arte condotto dal fratello Martinus: Stadsarchief Antwerpen, Notaris Ketgen, n. 2279, f. 219 r-v.
- Matrimonio cattolico nella chiesa "Nostra Signora" di Anversa: Stadsarchief Antwerpen, PR 197 (1640).
- Battesimo cattolico della prima figlia Clara Maria: Stadsarchief Antwerpen, PR 50, f. 64 (20 agosto 1641).
- Padrino di un battesimo nella cattolica *Dominicuskerk*: Gemeentearchief Amsterdam, dtb 347, f. 5 (24 ottobre 1645).
- La moglie, Clara Maria, è madrina di un battesimo cattolico nella Chiesa gesuita "segreta" di Krijtberg, Amsterdam: Gemeentearchief Amsterdam, toegang 442, inv. 63, p. 41 (27 maggio 1646).
- Van Enden e la moglie sono testimoni di un matrimonio cattolico nella Chiesa gesuita "segreta" di Krijtberg, Amsterdam: Gemeentearchief Amsterdam, toegang 442, inv. 63, senza pagina (29 luglio 1646).
- Battesimo delle due figlie gemelle, Anna e Adriana Clementina, nella cattolica *Dominicuskerk*: Gemeentearchief Amsterdam, dtb 347, f. 9 (27 ottobre 1648).
- Contatti con circoli artistici di Amsterdam, in stretta relazione con Anversa, 21 maggio 1649, in De Vries, A. D., *Biografische aanteekeningen betreffende voornamelijk Amsterdamsche schilders, plaatsnijders, enz. en hunne verwanten*, «Oud-Holland», 3 (1885), pp. 135-160.
- Morte del pittore Leonart van Beyeren, residente nella casa di F. Van den Enden, e inventario dei beni: Protocollo del notaio Spithoff, Amsterdam (10 ottobre 1649), in Bredius, A., *Leendert Cornelisz van Beyeren, «Discipel van Rembrandt», geboren 1620, overleden te Amsterdam*, «Oud-Holland», 5 (1887), pp. 235-239.
- Padrino di un battesimo nella cattolica *Dominicuskerk*: Gemeentearchief Amsterdam, dtb 347, f. 12 (6 febbraio 1650).
- Battesimo del figlio Giacomo nella cattolica *Dominicuskerk*: Gemeentearchief Amsterdam, dtb 347, f. 13 (4 aprile 1650).
- Battesimo della figlia Marianna nella cattolica *Dominicuskerk*: Gemeentearchief Amsterdam, dtb 347, f. 14 (12 marzo 1651).
- Padrino di un nuovo battesimo nella cattolica *Dominicuskerk*: Gemeentearchief Amsterdam, dtb 347, f. 14 (6 giugno 1651).
- Compare come testimone in un atto di Anversa, notaio Colyns, con i pittori Pieter de Jode e Jan Baptiste Borrekens, in Duverger, E., *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw*, VI: 1649-1653: 1649-1653,

- Koninklijke Academie voor Wetenschappen en Letterkunde, Brussel 1992, p. 221 (12 ottobre 1651).
- Dopo pagamento di una notevole somma, viene registrato come “cittadino” nel *poorterboek* di Amsterdam: Gemeentearchief Amsterdam, toegang 5033, inv. 2, p. 505 (29 gennaio 1652).
- Fallimento della Galleria d'arte: tre atti notarili datati 16/23 luglio e 12 settembre 1652, in Meininger-van Suchtelen, «*Liever met wercken, als met woorden*», pp. 155-163.
- Battesimo cattolico della figlia Maria nella parrocchia *De Lely*, Singel, Amsterdam: Gemeentearchief Amsterdam, dtb 343, f. 10 (14 novembre 1654).
- Morte della moglie Clara Maria Vermeeren: Gemeentearchief Amsterdam, dtb 1055, f. 95 (7 maggio 1657).

4. Testimonianze su Van den Enden e biografie spinoziane

- Bodemann, E. (ed.), *Briefwechsel der Herzogin Sophie von Hannover mit ihrem Bruder [...]*, Hirzel, Leipzig 1885.
- Bordoli, R. (ed.), *Le vite di Spinoza*, Quodlibet, Macerata 1994.
- Borrichius, O., *Itinerarium 1660-1665. The Journal of the Danish Polyhistor Ole Borch*, ed. by H. D. Schepeler, The Danish Society and Literature, Copenhagen 1983, vol. II.
- Dunin-Borkowski, S. von, *Zur Textgeschichte und Textkritik der ältesten Lebensbeschreibung Benedikt Despinosas*, «Archiv für Geschichte der Philosophie», 18 (1905), pp. 1-34.
- Elias, J. E., *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, Loosjes, Haarlem 1903.
- Franco Mendes, D., *Memorias do estabelecimento e progresso dos Judeos portugueses e espanhoes nesta famosa citade de Amsterdam [1769/1772]*, ed. by L. Fuks – R. G. Fuks-Mansfeld, with philological commentary, analysis and glossary by B. N. Teensma, Van Gorcum, Assen-Amsterdam 1975.
- Freudenthal, J. (ed.), *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellenschriften, Urkunden und nichtamtlichen Nachrichten*, Von Veit & Comp., Leipzig 1899.
- Goeree, Willem [van], *De Kerkelijke en Wereldlijke Historiën*, Borstius, Amsterdam 1705.
- Goes, J. Antonides van der, *Gedichten*, Jan Rieuwertsz.-Pieter Arentsz.-Albert Magnus, Amsterdam 1685, II, p. 55 (*Aen den Heere Franciscus*

- van den Enden, toen hij van zijne Majest. Van Vrankrijk, tot Raedsheere en Lijfarts verkooren wiert*), anche in Meininger- van Suchtelen, «*Liever met wercken, als met woorden*», pp. 12-13.
- Kerckring, Thomas Theodor, *Spicilegium anatomicum, continens observationum anatomicarum rariorum centuriam unam, nec non osteogeniam foetuum*, Andreas Frisius, Amsterdam 1670.
- Klever, W., *Letters to and from Neercassel about Spinoza and Rieuweertsz*, «*Studia Spinozana*», 4 (1988), pp. 329-338 (van den Enden, p. 335).
- Id., *Spinoza and van den Enden in Borch's Diary in 1661 and 1662*, «*Studia Spinozana*», 5 (1989), pp. 311-326.
- Id., *Insignis opticus. Spinoza in de geschiedenis van de optica*, «*De zeventiende eeuw*», 6 (1990), pp. 47-63 (rapporto con Kerckring).
- Leibniz, G. W., *Essais de Théodicée*, § 376 (Amsterdam 1710), ora in *Die Philosophischen Schriften von Leibniz*, hrsg. von C. I. Gerhardt, I-VII, Berlin 1875-1890, Band VI, rist. Olms, Hildesheim-New York 1978, p. 339.
- Id., *Der Briefwechsel von Gottfried Wilhelm Leibniz mit Mathematikern*, ed. C. I. Gerhardt, G. Olms, Hildesheim 1962 [Berlin 1899].
- Mertens, F., *Spinoza's Amsterdamse vriendenkring: studievriendschappen, zakenrelaties en familiebanden*, in Heertum, Cis van (ed.), *Libertas philosophandi. Spinoza als gids voor een vrije wereld*, In de Pelikaan, Amsterdam 2008, pp. 69-81.
- Monnikhoff, J., *Beschrijving van Spinoza's leven*, «*Chronicon Spinozanum*», 4 (1926), pp. 201-219.
- Rixtel, P., *Mengel-rymen*, Vincent Casteleyn, Haarlem 1669, pp. 23-24 (cfr. Appendice iconografica).
- Til, S. van, *Het Voor-hof der Heydenen* (Il vestibolo dei pagani), apud Dirk Goris, Dordregt 1694.
- Vaz Dias, A. M. – Tak, W. G. van der, *Spinoza mercator et autodidactus. Oorkonden en andere authentieke documenten betreffenden des wijsgers jeugd en diens betrekkingen*, Den Haag 1932 (trad. ingl. a cura di G. van Suchtelen, «*Studia Rosenthaliana*», 16, 1982, pp. 105-195).
- Vlooswijk, N. van, *Philedonius*, trad. nederlandese manoscritta, unita alla copia di Amsterdam UBA, UBM: 2575 B 23 (1) (fotocopia, accompagnata da decifrazione e trascrizione dattiloscritta a cura di G. van Suchtelen, inedita, 1991, pp. 1-39, archivio personale dello scrivente).

5. Letteratura secondaria

- Bedjai, M., *Métaphysique, éthique et politique dans l'œuvre du docteur Franciscus van den Enden (1602-1674). Contribution à l'étude des sources des écrits de B. de Spinoza*, Tomi I-II, 2028 pp. (Tesi di dottorato, inedita, discussa sotto la direzione di A. Matheron il 21 giugno 1990, Université de Paris I, Pantheon-Sorbonne. *Resumé* dell'autore, pp. 1-10, dattiloscritto inedito, archivio personale dello scrivente).
- Id., *Métaphysique, éthique et politique dans l'œuvre du docteur Franciscus van den Enden (1602-1674). Contribution à l'étude des sources des écrits de B. de Spinoza*, «*Studia Spinozana*», 6 (1990), pp. 291-313.
- Id., *F. Van den Enden, maître spirituel de Spinoza*, «*Revue de l'Histoire des Religions*», 3 (1990), pp. 289-31.
- Id., *Le docteur Franciscus van den Enden, son cercle et l'alchimie dans les Provinces-Unies du XVIIème siècle*, «*Nouvelles de la République des Lettres*», 1991-II, pp. 19-50.
- Id., *La découverte de l'édition du Philedonius à la BN*, «*Revue de la Bibliothèque Nationale*», 49 (1993), pp. 35-75.
- Dijn, H. de, *Was van den Enden het meesterbrein achter Spinoza?*, «*Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*», 1 (1994), pp. 71-79.
- Francès, M., *Spinoza dans les Pays Néerlandais de la seconde moitié du XVIIe siècle*, Félix Alcan, Paris 1937.
- Gullan-Whur, M., *Within Reason. A Life of Spinoza*, Jonathan Cape, London 1998.
- Hubbeling, H. G., *Spinoza's Life. A Synopsis of the Sources and some Documents*, «*Giornale critico della filosofia italiana*», 56 (1977), pp. 390-409.
- Id., *Spinoza*, Alber, Freiburg-München 1978.
- Israel, J. I., *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford University Press, Oxford 2001.
- Klever, W., *Proto-Spinoza Franciscus van den Enden*, «*Studia Spinozana*», 6 (1990), pp. 281-288.
- Id., *A new source of Spinozism: Franciscus van den Enden*, «*Journal of the History of Philosophy*», 29 (1991), pp. 613-633.
- Id., *Inleiding*, in Franciscus van den Enden, *Vrije Politieke Stellingen*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 1992, pp. 13-119.
- Id., *Een nieuwe Spinoza in veertig facetten*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 1995.
- Id., *Spinoza's life and works*, in *The Cambridge Companion to Spinoza*, ed. by D. Garrett, Cambridge University Press, Cambridge 1996, pp. 13-60.
- Id., *The Sphinx. Spinoza reconsidered in three essays*, DocVision, Vrijstad 2000, pp. 121-178.
- Meininger, J. M. – van Suchtelen, G., «*Liever met wercken, als met woorden*». *De levensreis van doctor Franciscus van den Enden, leermees-*

- ter van Spinoza, complotteur tegen Lodewijk de Veertiende*, Heureka, Weesp 1980.
- Meinsma, K. O., *Spinoza en zijn kring: historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten*, Nijhoff, 's-Gravenhage 1896; rist. Utrecht 1980; trad. fr. di S. Roosenburg: *Spinoza et son cercle*, Vrin, Paris 1983 (con importanti annotazioni e aggiornamenti di un'équipe di specialisti).
- Mertens, F., *Franciscus van den Enden: tijd voor een herziening van diens rol in het ontstaan van het spinozisme?*, «Tijdschrift voor Filosofie», 56 (1994), pp. 718-738.
- Nadler, S., *Spinoza. A Life*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Spruit, L., *L'anonimo trattato "Kort Verhael van Nieuw-Nederlants". Van den Enden e le fonti del pensiero politico di Spinoza* (dattiloscritto inedito, 1991, pp. 1-7, archivio personale dello scrivente).
- Tak, W. G. van der, *Spinoza*, Kruseman, 's-Gravenhage 1932.
- Vloten, J. van, *Iets naders omtrent Fr. Van den Enden en zijn gezin*, «De Levensbode», 12 (1881), pp. 128-132.
- Vogels, I., *Benedictus de Spinoza*, in *Studien op godsdienstig wetenschappelijk en letterkundig gebied, nieuwe reeks*, 29, P. W. van de Weyer, Utrecht 1896, pp. 441-498.
- Vries, T. de, *Spinoza. Biografie*, De Prom, Baarn 1991.

Per la storia della Compagnia di Gesù nei Paesi bassi

1. Fondamenti teologico-pedagogici

- Ignazio di Loyola, *Gli scritti*, a cura di M. Gioia, Utet, Torino 1977.
- Id., *Esercizi spirituali*, con un saggio di R. Barthes, trad. it. di M. J. Severi, note a cura di G. de Gennaro S. I., Tea, Milano 1988.
- Ratio studiorum. L'ordinamento scolastico dei collegi dei Gesuiti*, a cura di M. Salomone, Feltrinelli, Milano 1979.
- Bowen, J., *Storia dell'educazione occidentale, II. La civiltà dell'Europa dal VI al XVI secolo*, Mondadori, Milano 1980, pp. 466-483.
- Farrell, A. P., *The Jesuit Code of Liberal Education. Development and Scope of the «Ratio Studiorum»*, Bruce Publishing Co., Milwaukee 1938.

2. Contributi generali

- Andriessen, J., *De jezuieten en het samenhangheidsbesef der Nederlanden, 1585-1648*, De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1957.

- Balász, M., *L'Ordine dei Gesuiti e le Congregazioni di Maria*, in D. Poli (ed.), *Una pastorale della comunicazione. Italia, Ungheria, America e Cina: l'azione dei Gesuiti dalla fondazione allo scioglimento dell'Ordine*, Il Calamo, Roma, pp. 327-335.
- Bangert, W. V., S. I., *Storia della Compagnia di Gesù*, a cura di M. Colpo S. I., Marietti, Genova 1990.
- Brouwers, L., *Carolus Scribani S. J. 1561-1629. Een groot man van de Contra-Reformatie in de Nederlanden*, Ruusbroec-genootschap, Antwerpen 1961.
- Canfora, L., *Il Fozio ritrovato. Juan de Mariana e André Schott*, Dedalo, Bari 2001.
- Id., *Convertire Casaubon*, Adelphi, Milano 2002.
- Châtellier, L., *L'Europe des dévots*, Flammarion, Paris 1987.
- Delée, J., *Liste d'élèves du college des pères jésuites à Anvers*, «De Schakel», vol. I, 1967, pp. 32-38.
- Goethem, H. van, *Antwerpen en de jezuieten 1562-2002*, UFSIA, Antwerpen 2002.
- Lamalle, E., S. I., *L'archivio di un grande Ordine religioso: L'Archivio generale della Compagnia di Gesù*, «Archiva Ecclesiae», 24-25 (1981-1982), pp. 89-120.
- Meeus, H. (ed.), *Ad maiorem Dei Gloriam. Jezuieten in de Nederlanden tijdens de zeventiende eeuw*, Universiteit Antwerpen UFSIA, Antwerp 1997.
- Poncelet, A., S. I., *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas*, M. Lamertin, Bruxelles, I-II, 1926-1928, (archivi e notizie più ampie in www.jesuitica.be/info).
- Simoni, A. E. C., *A ghost no more: a contribution to the bibliography of Joannes David S. J.*, «De Gulden Passer», 54 (1976), pp. 67-69.
- Thijs, A. K. L., *De strijd van Kerk en overheid om de controle over de cultuurproductie en -beleving in contra-reformatorisch Antwerpen (1585-ca.1700)*, «De zeventiende eeuw», 8 (1992), pp. 3-11.
- Id., *Notities voor een studie van de 17de-eeuwse Antwerpse suffragia*, «De Gulden passer», 61-63 (1983-1985), pp. 561-594.
- Villaret, E., S. I., *Les premières origines des Congrégations Mariales dans la Compagnie de Jésus*, «Archivum historicum Societatis Iesu», 6 (1937), pp. 25-57.

Rubens, i gesuiti e le arti

- Aguilon, François de, *Opticorum libri sex. Philosophis iuxta ac mathematicis utiles*, Ex officina Plantiniana, Antverpiae 1613.
- Bodart, D., *Rubens e l'incisione nelle Collezioni del Gabinetto nazionale delle Stampe*, De Luca, Roma 1977.

- Id., *Abbozzo di ritratto, Cronologia*, in *Pietro Paolo Rubens (1577-1640)*, Catalogo a cura di D. Bodart, De Luca Edizioni d'arte, s.l. 1990, pp. 15-27, 273-287.
- Cotta, I. (ed.), *Pietro Paolo Rubens, Lettere italiane*, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma 1987.
- Haskell, F., *Patrons and Painters. A Study in the Relations between Italian Art and Society in the Age of the Baroque*, Knopf, New York 1969.
- Jaffé, M., *Rubens and Optics: Some Fresh Evidence*, «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», 34 (1971), pp. 362-366.
- Limentani Viridis, C., *Lo specchio magico di Rubens: il colore e la seduzione*, in *Pietro Paolo Rubens (1577-1640)*, cit., pp. 29-34.
- Martin, J. R., *The Decorations for the Pompa Introitus Ferdinandi* (Corpus Rubenianum Ludwig Burchard, XVI), Phaidon, Bruxelles-London-New York 1972.
- Müller, Fr., *Catalogus der schilderijen van Diego Duarte, te Amsterdam, in 1682, met de prijzen van aankoop en taxatie*, «De oude tijd», 2 (1870), pp. 397-403 (= Inventaris van Diego Duarte, Koninklijke Bibliotheek, Brussel).
- Müller Hofstede, J., *Rubens' St. Georg und seine frühen Reiterbildnisse*, «Zeitschrift für Kunstgeschichte», 28 (1965), pp. 69-112.
- Richeome, L., *La peinture spirituelle, ou: L'art d'admirer, aimer et louer Dieu en toutes ses oeuvres, et tirer de toutes profit salutaire*, Chez Pierre Rigaud, Lyon 1611.
- Sellink, M., *Philips Galle als uitgever van prenten aan het einde van de zestiende eeuw*, «De zeventiende eeuw», 8 (1992), pp. 15-26.
- Verheggen, E., *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*, Walburg Pers, Zutphen 2006.
- Wittkower, R. – Jaffe I. B. (eds.), *Baroque Art. The Jesuit Contribution*, Fordham University Press, New York 1972.

Sul teatro gesuita e neolatino

- Aerde, R. van, *Het schooldrama bij de jezuïten, beidrage tot de geschiedenis van het tooneel te Mechelen*, H. Dierickx-Beke, Mechelen 1937.
- Boogerd, L. van, *Het Jezuiten drama in de Nederlanden*, J. B. Wolters, Groningen 1961.
- Flammini, G. (ed.), *Ludovici Aureli Perusini Germanicus Tragoedia*, Herder, Roma 1987.
- Fumaroli, M., *L'Age de l'éloquence. Rhétorique et «res literaria» de la Renaissance au seuil de l'époque classique*, Droz, Genève 1980.
- Id., *Eroi e oratori. Retorica e drammaturgia secentesche*, trad. it. di L. Zecchi, il Mulino, Bologna 1990.

- Ijssewijn, J., *Theatrum Belgo-Latinum. Het Neolatijs toneel in de Nederlanden*, «Mededelingen van de koninklijke Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren», 43 (1981), pp. 69-114.
- Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi*, ed. by C. Fuchs, O. Weijers, M. Gumbert-Hepp, E. J. Brill, Leiden, IV, lettere F-I, 1990.
- Macchia, G., *Vita avventure e morte di Don Giovanni*, Laterza, Bari 1966.
- Id., *Tra Don Giovanni e Don Rodrigo. Scenari seicenteschi*, Adelphi, Milano 1989, pp. 165-176, *Appendice*: pp. 179-220.
- Parente, J. A. Jr., *Religious Drama and the Humanist Tradition. Christian Theater in Germany and in the Netherlands 1500-1680*, E. J. Brill, Leiden 1987.

La Galleria d'arte Van den Enden. Pittori e "gilde" di Anversa

- Burckhardt, J., *Il Cicerone. Guida al godimento delle opere d'arte in Italia*, trad. it. di P. Mingazzini e F. Pfister, Sansoni, Firenze 1992, t. 2.
- Dutuit, E., *Manuel de l'amateur d'estampes*, A. Lévy, Paris 1881-1888, *Ecole flamande et hollandaise*, tomo 3, 1885, p. 140, n. 12.
- Duverger, E., *Bronnen voor de geschiedenis van de artistieke betrekkingen tussen Antwerpen en de noordelijke Nederlanden tussen 1632 en 1648*, in *Festschrift. Miscellanea Josef Duverger*, Vereniging voor de Geschiedenis der Textielkunsten, Ghent 1968.
- Id., *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw*, vol. IV, 1636-1642; V: 1642-1649; VI: 1649-1653: 1649-1653, Koninklijke Academie voor Wetenschappen en Letterkunde, Brussel 1989, 1991, 1992.
- Hoogewerff, G. J., *Martinus van den Ende als schilder en navolger van Rubens*, «Bulletin de l'Institut historique belge de Rome», 21 (1941), pp. 311-315.
- Ledeboer, A. M., *Alfabetische Lijst der Boekdruckers, Boekverkoopers en Uitgevers in Noord-Nederland*, J. L. Beijers, Utrecht 1876.
- Müller Hofstede, J., *Zum Werke des Otto van Veen, 1590-1600*, «Bulletin des Musées royaux des Beaux-Arts de Belgique», 6 (1957), pp. 127-183.
- Reynolds, J., *Discours sur la peinture, Lettres au flâneur, suivies des Voyages pittoresques*, publiés au complet pour la première fois. Traduction nouvelle avec une introduction, des notes et un index par L. Dimier, Henri Laurens, Paris 1909, pp. 391-394.
- Rombouts, Ph – Lierius, T. van (eds.), *De Liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde*, Antwerpen, 1864-1875 (reprint Amsterdam 1961).

Rubens, Van den Enden, Ovidio, Seneca

- Alpers, Sv., *The decoration of the Torre de las Parada*, Phaidon, Bruxelles-London-New York 1971 (Corpus Rubenianum Ludwig Burchard, IX).
- Paratore, E., *Ovidio e Seneca nella cultura e nell'arte di Rubens*, «Bulletin de l'Institut historique belge de Rome», 29 (1967), pp. 563-587.
- Rosati, G., *Narciso e Pigmalione. Illusione e spettacolo nelle «Metamorfosi» di Ovidio*, Sansoni, Firenze 1983.
- Segal, C., *Ovidio e la poesia del mito. Saggi sulle «Metamorfosi»*, Marsilio, Venezia 1991.

Bartolomé de los Ríos y Alarcón

1. *Culto mariano, agostinismo e giansenismo*

- Bax, Nicasius, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, II, 1875.
- Burón, C., *Causalidad de María en nuestra predestinación según el P. Bartolomé de los Ríos*, «Estudios Marianos», 1 (1942), pp. 287-324.
- Ceyssens, L., *L'enquête officielle faite en 1644 dans les diocèses des Pays-Bas sur le scandale causé par l'Augustinus de Corneille Jansénius*, «Archivum Franciscanum historicum», 43 (1950), pp. 68-160.
- De Certeau, M., S. I., *Crise sociale et réformisme spirituel au début du XVIIe siècle: "Une nouvelle spiritualité chez les Jésuites français"*, «Revue d'ascétique et de mystique», 41 (1965), p. 354.
- Fernandez, Q., *Los Ríos y Alarcón, Bartolomé*, in *Dictionnaire de Spiritualité*, Beauchesne, Paris 1976, col. 1014.
- Folgado Flórez, S., *La corredención mariana en Bartolomé de los Ríos*, «Estudios Marianos», 24 (1963), pp. 67-88.
- Forget, J., *Jansenius and Jansenism*, in *The Catholic Encyclopedia*, vol. 8, Robert Appleton, New York 1910 (<http://www.newadvent.org/cathen>).
- Gutiérrez, D., *De fratribus Laurentio de Villavicentio et Bartholomaeo de los Ríos curriculum et documenta*, «Analecta Augustiniana», 23 (1953-1954), pp. 102-121.
- Janssen, A., *Un polémiste anti-janséniste. Le père Fr. Annat S. J. Son rôle dans la condamnation des cinq propositions de l'Augustinus*, in *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller [...]*, Van Linthout, Louvain-Paris 1914, pp. 349-358.
- Lazcano, R., *Augustinos españoles defensores de la Inmaculada en la primera mitad del siglo XVII* (<http://www.rcumariacristina.com>).
- Musters, A., *La souveraineté de la vierge d'après les écrits mariologiques de Barthélemy de los Ríos*, Édition des Pères Augustins, Gand 1946.
- Orcibal, J., *Jansénius d'Ypres (1585-1638)*, Études Augustiniennes, Paris 1989.

Ossinger, Johann Felix, *Bibliotheca Augustiniana historica, critica, & chronologica*: in qua mille quadringenti Augustiniani ordinis scriptoris, eorumque opera tam scripta, quam typis edita inveniuntur, simulque reperitur, quo saeculo vixerint, et de plurimis, quo anno obierint, nec non cuius nationis, patriae, provinciae, et coenobii fuerint, Apud Joannis Francisci Xaverii Craetzii viduam, Ingolstadii & Augustae Vindelicorum 1776.

Il giudizio di “riformati” e “giansenisti”

Barth, K., *Die kirchliche Dogmatik 1/2*, Evangelischer Verlag, Zollikon-Zurich 1947.

Pascal, B., *Le Provinciali*, trad. it. di G. Preti, Einaudi, Torino 1972.

Racine, J., *Port-Royal*, trad. it. di M. Escobar, Einaudi, Torino 1977.

Subilia, V., *La giustificazione per fede*, Paideia, Brescia 1976.

Regicidio, lotta politica e guerre di religione in età moderna

1. Testi

Barclay, William, *De regno et regali protestate adversus Buchananum, Brutum, Boucherium et reliquos Monarcomachos libri sex*, apud Guiljelmum Chaudiere, Parisiis 1600.

Bellarmino, Roberto, *Tractatus de potestate summi pontificis in rebus temporalibus Aduersus Gulielmum Barclaum*, ex typographia Bartholomæi Zannetti, Romæ 1610.

Hotman, François, Franc. Hotomani *Francogallia*, Ex officina Iacobi Stoe-rij, s.l., 1573.

[Languet, Hubert], Brutus, Junius Stephanus, *Vindiciae, contra tyrannos: siue, de principis in populum, populi in principem, legitima potestate*, s.e., Edinburgi 1579.

Mariana, Juan de, *De rege et regis institutione Libri III. Ad Philippum III. Hispaniae Regem Catholicum*, Cum privilegio, Apud Petrum Rodericum typo. Regium, Toleti 1599 (tr. it. a cura di N. Villani, *Il re e la sua educazione*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 1996, pp. 7-273).

In diretto contatto con Van den Enden

[Scribani, Charles], *Ars mentiendi Calvinistica* cum vero commentario Romani Veronensis. Emptori. Habes hic fabulas Gallicas, Batavicas, in Patres Societate Iesu. Habes qui eas refellit: paucisque complectitur, civilis, apud Gallos; apud Belgas sanguinis caussas, auctores, initia, progressus, Sumptibus ipsiumet Auctoris, Moguntiae 1602.

[Scribani, Charles], Clari Bonarscii *Amphitheatrum honoris* in quo Calvini-

starum in Societatem Iesu criminationes iugulatae, apud Alexandrum Verheyden, Palaeopoli Aduaticorum 1606.

Hugo, Herman, S. I., *Obsidio Bredana armis Philippi IV, auspiciis Isabel-lae, ductu Ambr. Spinolae perfecta*, ex officina Plantiniana Balthasaris Moreti, Antverpiae 1626.

2. *Il contesto storico*

Brodrick, J., S. I., *Robert Bellarmine. Saint and Scholar*, Newman Press, Westminster (Maryland) 1961.

Chérot, H., *La Conspiration du chevalier de Rohan (1674) d'après de nouveaux mémoires*, «Études. Revue bimensuelle publiée par les Pères de la Compagnie de Jésus», 37 (1900), pp. 472-497.

Daudet, E. (ed.), *Mémoires du temps de Louis XIV par Du Cause de Nazelle*, Plon, Paris 1899.

Declaration de son Alteze touchant la guerre contre la Couronne de France, 24 giugno 1635 (documento in R. Lesaffer, *Siege warfare in the Early Modern Age*, citato *infra*, pp. 176-177).

Duby, G. – Mandrou, R., *Storia della civiltà francese*, Mondadori, Milano 1990, pp. 317-322.

Febvre, L., *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*, Albin Michel, Paris 1968, trad. it. di L. Corti, Einaudi, Torino 1992.

Gerven, R. van – Wilde, J. de, *De veldslag van Kalloo*, «Annalen van den Oudheidkundigen Kring van het Land van Waas», 50 (1938), pp. 7-87.

Gierke, O. von, *Giovanni Althusius e lo sviluppo storico delle teorie politiche giusnaturalistiche*, a cura di A. Giolitti, Einaudi, Torino 1974.

Goyau, G., *Armand-Jean du Plessis, Duke de Richelieu* (1912), in *The Catholic Encyclopedia*, Robert Appleton, New York (<http://www.newadvent.org/cathen>).

Israel, J. I., *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1447-1806*, Clarendon Press, Oxford 1998.

Kantorowicz, E. H., *I due corpi del Re. L'idea di regalità nella teologia politica medievale*, trad. it. di G. Rizzoni, Einaudi, Torino 1989.

Lesaffer, R., *Siege warfare in the Early Modern Age: a study on the customary law of war*, in A. Perreau-Saussine – J. B. Murphy (eds.), *The Nature of Customary Law. Legal, Historical and Philosophical Perspectives*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, pp. 176-202.

Maletke, K., *Opposition und Konspiration unter Ludwig XIV. Studien zu Kritik und Widerstand gegen System und Politik des französischen Königs während der ersten Hälfte seiner persönlichen Regierung*, Vandenhoeck-Ruprecht, Göttingen 1976.

- Id., *Complots et conspirations contre Louis XIV dans la deuxième moitié du XVIIe siècle*, in Bercé, Y.-M. – Guarini, E. F. (eds.), *Complots et conjurations dans l'Europe moderne*, École française de Rome, Rome 1996, pp. 347-371.
- Murray, J. C., S. I., *St. Robert Bellarmine on the Indirect Power*, «Theological Studies», 9 (1948), pp. 491-535.
- Polisensky, J. V., *La Guerra dei Trent'anni. Da un conflitto locale a una guerra europea nella prima metà del Seicento*, trad. it. di E. Basaglia, Einaudi, Torino 1982.
- Spini, G., *Storia dell'età moderna, I, 1515-1598*, Einaudi, Torino 1982.
- Verbeek, Th., *The "First Objections"*, in Ariew, R. – Greene, M. – Glicksman Grene, M. (eds.), *Descartes and His Contemporaries: Meditations, Objections, and Replies*, University of Chicago Press, Chicago 1995.
- Vermeir, R., *In staat van oorlog. Philips IV en de Zuidelijke Nederlanden, 1629-1648*, Shaker Publishing, Maastricht 2001.
- Vivanti, C., *Lotta politica e pace religiosa in Francia tra Cinque e Seicento*, Einaudi, Torino 1974.
- Vrancken, L., *Tienen in de eindfase van 80-jarige oorlog 1621-1648, in Tienen 1635. Geschiedenis van een Brabantse stad in de zeventiende eeuw van 19 oktober tot 15 december 1985*, Gemeentekrediet-Museum Het Toreke, Tienen [1985], pp. 35-54.
- Worp, J. A. De (ed.), *De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608-1687)*, Den Haag 1914, II, p. 73 (Lettera ad Amalia d'Orange, 10 giugno 1635).

Sulla diffusione del cattolicesimo nei Paesi bassi del Nord

- Dudok van Heel, S. A. C., *Het "gewoonlijk model" van de schilder Dirk Bleker*, «Bulletin van het Rijksmuseum», 29 (1981), pp. 214-220.
- Golvers, N., *De recruteringsstocht van M. Martini, S. J. door de Lage Landen in 1654. Over geomantische kompassen, Chinese verzamelingen, lichtbeelden en R. P. Wilhelm van Aelst, S. J.*, «De zeventiende eeuw», 10 (1994), pp. 331-350 (anche sulle tragedie "cinesi" di Vondel e Van der Goes).
- Nieuwenhuis, W. H. M., *De plaats van de oude posthoorn*, «Amstelodamum», 72 (1985), pp. 105-108.
- Rogier, L. J., *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw*, Urbi et Orbi, Amsterdam 1947.
- Rovenius, Ph., *Reipublicae Christianae libri duo: tractantes de variis hominum statibus, gradibus, officiis & functionibus in Ecclesia Christi & quae in singulis amplectenda quae fugienda sint; accessit ejusdem auctoris Tractatus de missionibus instituendis*. Apud Arnoldum à Brakel, Antverpiae 1668.

- Schillemans, R., *Schilderijen in Noord-Nederlandse katholieke kerken uit de eerste helft van de zeventiende eeuw*, «De zeventiende eeuw», 8 (1992), pp. 46-47.
- Spiertz, M. G., *L'Eglise catholique des Provinces-Unies et le Saint-Siège pendant la deuxième moitié du XVIIe siècle*, Bureaux de la R. H. E., Bibliothèque de l'Université, Louvain 1975.

Vondel, Spinoza e il cattolicesimo

- De werken van Vondel*, De Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam 1927-1937, voll. I-X, editie J. F. M. Sterck, H. W. E. Moller, C. R. de Klerk, B. H. Molkenboer, J. Prinsen J. Lzn. en L. Simons (ora anche nel sito www.dbnl.org).
- Poëzy of *verscheide Gedichten*, Leonard Strik, Fraeneker 1682 (con biografia vondeliana di Geeraardt Brandt, reperibile *online*, anche a partire dal sito di F. Mertens).
- Albers, P. H., *Joost van den Vondel*, in *The Catholic Encyclopedia* (Robert Appleton, New York 1912, ora anche *online*: www.newadvent.org).
- Allard, H. J., *Vondel's gedichten op de Societeit van Jezus*, Van Gulick, 's-Hertogenbosch 1868.
- Brandt, J. C. – van Woudenberg, G., *La letteratura olandese*, Sansoni, Firenze 1969, pp. 129-139.
- Dudok van Heel, S. A. C., *Amsterdamse burgmeesters zonder stamboom. De dichter Vondel en de schilder Colijns vervalsen geschiedenis*, «De zeventiende eeuw», 6 (1990), pp. 144-151.
- Meter, J. H., *Strutture ed interpretazioni delle tragedie di Joost van den Vondel*, «Annali dell'Istituto Orientale di Napoli (Sezione germanica)», 12 (1969), pp. 67-148.
- Molkenboer, B. H., *Met Spinoza in conjunctie*, «Vondelkroniek», 3 (1932), pp. 172-177.
- Id., *Heeft Vondel Spinoza niet bestreden?*, «Vondelkroniek», 8 (1937), pp. 26-38.
- Id., *De groote stap van 1639*, «Vondelkroniek», 10 (1939), pp. 125-164.
- Spruit, L., *Fede e ragione nei poemi didascalici di Joost van den Vondel*, «Annali dell'Istituto Orientale di Napoli (Studi nederlandesi, Studi nordici)», 30 (1987), pp. 89-135.
- Sterck, J. F. M., *Vondel en de kring van dr. Fr. van den Enden*, «De Beiaard», 7 (1922), pp. 146-157.
- Valk, T. de, *Spinoza en Vondel*, «De Beiaard», 6 (1921), pp. 440-458.
- Zuderveld, A., *Heeft Vondel Spinoza bestreden?*, «Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde», 56 (1936), pp. 37-55.

La scena di Amsterdam, 1600-1670

- Geesink, M. S., *De keuze van het repertoire bij Amsterdamse schouwburg*, «De zeventiende eeuw», 6 (1990), pp. 144-151.
- Oey De Vita, E., – Geesink, M., *Academie en schouwburg: Amsterdams toneelrepertoire 1617-1665*, Huis aan de drie grachten, Amsterdam 1983.
- Pels, Andries, *Gebruik én misbruik des tooneels*, H. van de Gaete - H. Bos, Amsterdam 1718.
- Smits-Veldt, M. B., *Het Nederlandse renaissance-toneel*, Hes uitgevers, Utrecht 1991 (anche su Vos e il gruppo *Nil volentibus arduum*).
- Worp, J. A., *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*, 1-2, J. B. Wolters, Groningen 1904-1908 (ristampa anastatica: Rotterdam, 1970).
- Id., *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg 1496-1772*, S. L. van Looy, Amsterdam 1920.

Topoi. Miti, allegorie, icone, emblemi, tableaux vivants

- Benjamin, W., *Ursprung des deutschen Trauerspiels* [1925], hrsg. von R. Tiedemann, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1955.
- Bormann, A. von, *Emblem und Allegorie. Vorschlag zu ihrer historisch-semanticen Differenzierung (am Beispiel des Reyens im humanistischen und barocken Drama)*, in *Formen und Funktionen der Allegorie*, (Symposion Wolfenbüttel, 1978), hrsg. von W. Haug, Metzler, Stuttgart 1979, pp. 535-550.
- Brilli, A., *Swift o dell'anatomia*, Sansoni, Firenze 1974.
- Carena, C. (ed.), *Poeti latini della decadenza*, Einaudi, Torino 1988.
- Curtius, E. R., *Letteratura europea e Medio Evo latino*, trad. it. di A. Luzzatto, M. Candela e C. Bologna, a cura e con introduz. di R. Antonelli, La Nuova Italia, Firenze 1995.
- Ferrari, F., *L'influenza classica nell'Inghilterra del Seicento*, D'Anna, Firenze-Messina 1979.
- Gemert, L. van, *Renaissance tragedies: emblemen op het toneel?*, «De zeventiende eeuw», 7 (1991), pp. 101-112.
- Gombrich, E. H., *Symbolic images. Studies in the Art of the Renaissance*, London 1972, trad. it. di R. Federici, *Immagini simboliche*, Einaudi, Torino 1978, pp. 46-116.
- Jonson, Ben, *Volpone*, a cura di M. Praz, ristampa con postfazione di A. Lombardo, Sansoni, Firenze 1988.
- La Penna, A., «*Tís áristos bíos*». *Interpretazione della prima ode*, in Id., *Orazio e l'ideologia del principato*, Einaudi, Torino 1967, pp. 203-224.

- Id., *Orazio e la morale mondana europea*, introd. a Q. Orazio Fiacco, *Tutte le opere*, Sansoni, Firenze 1968.
- Meeus, H., *In dees spiegel zal de domme jeucht met vreucht leeren*, «De zeventiende eeuw», 7 (1991), pp. 101-112.
- Micheletti, M., «*Animal capax religionis*». *Da Benjamin Whichcote a Shaftesbury*, Benucci, Perugia 1984.
- Ong, W. J. C., *From Allegory to Diagram in the Renaissance Mind: A Study in the Significance of the Allegorical Tableau*, «The Journal of Aesthetics and Art Criticism», 17 (1959), pp. 423-440.
- Panofsky, E., *Studi di iconologia. I temi umanistici nell'arte del Rinascimento* [1939], trad. it. di R. Pedio, Einaudi, Torino 1975.
- Riccoboni, L. L., *Reflexions historiques et critiques sur les differens théâtres de l'Europe*, aux depens de la Compagnie, Amsterdam 1740 (rist. Forni, Bologna 1969).
- Schöne, A., *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1964.
- Smit, W. A. P., *The emblematic aspect of Vondel's tragedies als the key to their interpretation*, «The modern language review», 52 (1957), pp. 554-562.
- Smits-Veldt, M. B., *Vertoningen in opvoeringen van Vondels tragedies, 1638-1720: van emblema tot "sieraad"*, «De zeventiende eeuw», 11 (1995), pp. 210-222.
- Veyne, P., *La poesia, l'amore, l'occidente. L'elegia erotica romana*, trad. it. di L. Xella, il Mulino, Bologna 1985.
- Visscher, Roemer, *Sinnepoppen* (Amsterdam, 1614), ed. L. Brummel, Nijhoff, Den Haag 1949.
- Warburg, A., *La «Nascita di Venere» e la «Primavera» di Sandro Botticelli* in Id., *La rinascita del paganesimo antico. Contributi alla storia della cultura*, a cura di G. Bing, Sansoni, Firenze 1966, pp. 4-22.

Homo viator, Ercole al bivio, Tabula Ceбетis

Epictetus, *Enchiridion*, hoc est *Pugio*, sive *Ars humanae vitae correctrix*, una cum *Cebetis Thebani tabula*, qua vitae humanae prudenter instituendae ratio continetur, Graece et latine, quibus nunc demum accesserunt, e graeco translata, *Simplicii in eundem Epicteti libellum doctissima Scholia*, *Arriani Commentariorum de Epicteti Disputationibus libri IIII*. Item alia eiusdem argumenti, in studiosorum gratia, et Scholarum usu. Hieronymo Wolfio Interprete: una cum Annotationibus eiusdem..., Johannes Oporin, Basileae 1563, I-III, in quarto (edizione posseduta da Spinoza: cfr. Freudenthal, 162: «Epicteti Enchiridion cum tab. Cebetis cum Wolfii annot.»).

- Glazemaker, J. H. (trad.), *Epiktetus Redenen door Arrianus, zijn Toehoorder, vergadert; met des zelfs Hantboek, en Onderwijzingen; Cebes Tafereel en Zedige Gedachten van M. Aurelius Antonius, Kaizer van Rome* [...], Tymon Houthaak - Jan Rieuwerts, Amsterdam 1658.
- Herman, H., S. I., *Pia desideria emblematis, elegiis & affectibus S. S. Patrum illustrata*, vulgavit Boetius a Bolswert, typis Henrici Aerssenii, Antverpiae 1624 (il più popolare libro di emblemi del Seicento belga, opera di un gesuita certo conosciuto da Van den Enden).
- López Poza, S., *Expresiones alegóricas del hombre como peregrino en la tierra*, <http://rosalia.dc.fi.udc.es/slp/peregrino.pdf>.
- Tucker, G. H., *Homo Viator: Itineraries of Exile, Displacement and Writing in Renaissance Europe*, Droz, Geneva 2003 (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 376).

Opere di Spinoza

- B. D. S., *Opera Posthuma*, quorum series post Praefationem exhibetur [...], s.e. [Jan Rieuwerts], s.l. [Amsterdam], 1677.
- De Nagelate Schriften* van B. D. S. [...], s.e. [Jan Rieuwerts], s.l. [Amsterdam], 1677.
- Opera*, ed. C. Gebhardt, C. Winter, Heidelberg [s. d., ma 1925, rist. 1972], voll. I-IV; vol. V, 1987.
- Oeuvres III, Tractatus theologico-politicus Traité théologico-politique*, texte établi par F. Akkerman, traduction et notes par J. Lagrée et P.-F. Moreau, Paris, Puf 1999.
- Oeuvres V*, Édition publiée sous la direction de P.-F. Moreau: *Tractatus politicus / Traité politique*, texte établi par O. Proietti, traduction, présentation, notes, glossaires, index et bibliographie par Ch. Ramond, avec une notice de P.-F. Moreau et des notes de A. Matheron, Presses Universitaires de France, Paris 2005.
- Korte Verhandeling*, a cura di F. Mignini, Japadre, L'Aquila 1986.
- Brief van Spinoza aan Lodewijk Meijer, 26 juli 1663* uitgegeven door A. K. Offenbergh, Amsterdam 1975.
- Opere*, a cura di F. Mignini, traduzione e note di F. Mignini e O. Proietti, Mondadori, Milano 2007.

Il latino di Spinoza e le recite pubbliche degli anni 1657-1658

- Akkerman, F., *Spinoza's tekort aan woorden: humanistische aspecten van zijn schrijverschap*, Brill, Leiden 1977 (Mededelingen vanwege Het Spinozahuis, 36), poi in Id., *Studies in the posthumous works of Spinoza*, Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen 1980, pp. 1-24.

- Id., *Mots techniques - mots classiques dans le «Tractatus theologico-politicus» de Spinoza*, in *Spinoziana. Ricerche di terminologia filosofica e critica testuale*, a cura di P. Totaro, Olschki, Firenze 1997, pp. 2-8.
- Leopold, J. H., *Ad Spinozae Opera Posthuma*, Nijhoff, Hagae Comitiss 1902, in part. pp. 22-37.
- Proietti, O., «*Adulescens luxu perditus*». *Classici latini nell'opera di Spinoza*, «Rivista di filosofia neoscolastica», 77 (1985), pp. 210-257.
- Id., *Il «Philedonius» di Franciscus van den Enden e la formazione retorico-letteraria di Spinoza (1656-1658)*, «La Cultura», 28 (1990), pp. 267-321.
- Id., *Per la cronologia degli scritti postumi di Spinoza. Terenzio e il «Petrone» di M. Hadrianides (Amsterdam, 1669)*, «Quaderni di storia», 27 (2001), pp. 105-154.

Cronologia, fonti classiche, problemi testuali delle Opere postume

- Akkerman, F., *Vers une meilleure édition de la correspondance de Spinoza?*, «Revue internationale de philosophie», 31 (1977), pp. 4-26, poi in Id., *Studies in the posthumous works of Spinoza*, pp. 37-59.
- Id., *Studies in the posthumous works of Spinoza*, Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen 1980.
- Id., J. H. Glazemaker, *an early translator of Spinoza*, in C. De Deugd (ed.), *Spinoza's political and theological thought*, North Holland Publishing Company, Amsterdam-Oxford-New York 1984, pp. 23-29.
- Id., *Le caractère rhétorique du «Traité théologico-politique»*, «Les Cahiers de Fontenay», 36-38 (1985), pp. 381-390.
- Id., *La latinité de Spinoza et l'authenticité du texte du «Tractatus de intellectus emendatione»*, «Revue des sciences philosophiques et théologiques», 71 (1987), pp. 23-29.
- Id., *Leopold en Spinoza, in Ontroering door het woord. Over J. H. Leopold*, eds. by P. M. Th. Everard – H. Hartsuiker, Historische Uitgeverij, Groningen 1991, pp. 13-47.
- Auffret-Ferzli, S., *L'hypothèse d'une rédaction échelonnée du «Tractatus de intellectus emendatione» de Spinoza*, «Studia Spinozana», 8 (1992), pp. 281-294.
- De Vet, J. J. V. M., *Was Spinoza de auteur van «Stelkonstige Reeckening van de Regenboog» en «Reeckening van Kanssen»?*, «Tijschrift voor Filosofie», 45 (1983), pp. 602-639;
- Id., *Spinoza's autorship of «Stelkonstige Reeckening van de Regenboog» and «Reeckening van Kanssen» once more doubtful*, «Studia Spinozana», 2 (1986), pp. 267-309.
- Kajanto, I., *Aspects of Spinoza's Latinity*, «Arctos», 13 (1979), pp. 49-83.

- Klever, W., *Spinoza classicus. Antieke bronnen van een moderne denker*, Damon, Budel 2005.
- Mignini, F., *Per la datazione e l'interpretazione del «Tractatus de intellectus emendatione» di B. Spinoza*, «La Cultura», 17 (1979), pp. 87-160.
- Id., *Données et problèmes de la chronologie spinozienne entre 1656 et 1665*, «Revue des sciences philosophiques et théologiques», 71 (1987), pp. 9-21.
- Id., *La cronologia e l'interpretazione delle opere di Spinoza*, «La Cultura», 26 (1988), pp. 339-360.
- Id., *Les erreurs de Bacon sur l'intellect, selon Spinoza*, «Revue de l'enseignement philosophique», 47 (1997), pp. 23-30.
- Id., *Annotazioni sul lessico del «Tractatus de intellectus emendatione»*, in *Spinoziana. Ricerche di terminologia filosofica e critica testuale*, pp. 107-161.
- Proietti, O., *Il «Satyricon» di Petronio e la datazione della grammatica ebraica spinoziana*, «Studia Spinoziana», 5 (1989), pp. 253-272.
- Id., *Una fonte del «de intellectus emendatione». Le «Lettere a Lucilio»*, «La Cultura», 29 (1991), pp. 327-339.
- Id., *La tradizione testuale del «Tractatus politicus». «Examinatio» per un'edizione critica*, in *Spinoziana. Ricerche di terminologia filosofica e critica testuale*, pp. 125-153.
- Id., *«Astus callidi». Fonte classica e restituzione del testo spinoziano*, «Quaderni di storia», 30 (2004), pp. 223-228.
- Id., *«Agnostos theos». Il carteggio Spinoza-Oldenburg (1675-1676)*, Quodlibet, Macerata 2006.
- Id., *Spinoza e il «De clementia» di Seneca*, «Rivista di Storia della filosofia», 63 (2008), pp. 415-435.
- Id., *«Compendium» XXIII, 82-86. Emendazioni alla grammatica spinoziana*, «Quaderni di storia», 36 (2010), pp. 159-171.
- Id., *Emendazioni alla grammatica ebraica spinoziana*, «Rivista di storia della filosofia», 65 (2010), pp. 25-56.
- Steenbakkers, P., *Spinoza's Ethica from manuscript to print* (Proefschrift, Groningen), Universiteit Utrecht, Utrecht 1994.
- Thijssen-Schoute, C. L., *Jan Hendrik Glazemaker, de zeventiende eeuwse aartsvertaler*, in Ead., *Uit de Republiek der Letteren: elf studiën op het gebied der ideëngeschiedenis van de Gouden Eeuw*, Nijhoff, The Hague 1967.

Il gruppo «Nil volentibus arduum»

- Anonimo [L. Meijer], *Italiaansche Spraakkonst*, Wolfgang, Amsterdam 1672.

- Bordoli, R., *Etica arte scienza tra Descartes e Spinoza*. Lodewijk Meyer (1629-1681) e l'associazione «*Nil volentibus arduum*», FrancoAngeli, Milano 2001.
- Dongelmans, B. P. M., «*Nil volentibus arduum*»: documenten en bronnen. Een uitgave van Balthazar Huydecopers aantekeningen uit de originele notulen van het genootschap, H & S, Utrecht 1982.
- Harmen, A. J. E., *Onderwys in de tooneel-poezy: de opvattingen over toneel van het kunstgenootschap «Nil volentibus arduum»*, Ordeman, Rotterdam 1989.
- (Id.) Harmen, T., *Gebruik en misbruik van de rhetorica door Nil volentibus arduum*, «De zeventiende eeuw», 4 (1988), pp. 55-68.
- Suchtelen, G. van, «*Nil volentibus arduum*». *Les amis de Spinoza au travail*, «*Studia Spinozana*», 3 (1987), pp. 391-404.

Spinoza e i "libertini"

- Trattato dei tre impostori. La vita e lo spirito del Signor Benedetto de Spinoza*, a cura di S. Berti, Einaudi, Torino 1994.
- Le «*Traité des trois imposteurs*» et «*L'Esprit de Spinoza*». *Philosophie clandestine entre 1678 et 1768*, textes présentés et édités par F. Charles-Daubert, Voltaire Foundation, Oxford 1999.
- Hazard, P., *La crise de la conscience européenne, 1685-1715*, Boivin et Cie, Paris 1935, trad. it. di P. Serini, Einaudi, Torino 1946, ultima rist. Utet 2007.
- Venturi, F., *Jeunesse de Diderot (de 1713 à 1753)*, Skira, Paris 1939.
- Vernière, P., *Spinoza et la pensée française avant la Révolution*, Puf, Paris 1954.
- Wade, I. O., *The clandestine Organization and Diffusion of Philosophic Ideas in France from 1700 to 1750*, Princeton University Press, Princeton 1938.

Stampe, acqueforti, incisioni, dipinti (citati o presupposti)

Bleker, Dirck Gerritsz.

Maria Magdalena in penitentie, 1649 (Amsterdam, Rijksmuseum)

Venus, 1650 (perduta)

Bleker, Gerrit Claesz.

Giacobbe bacia Rachele (stampa commerciata da F. van den Enden).

Caccia al cervo tra le dune, 1625-1629 (Haarlem, Frans Hals Museum).

L'angelo promette un figlio ad Abramo, 1638 (stampa commerciata da F. van den Enden).

Filippo battezza i Mori, 1640c (Budapest, Magyar Szépművészeti Múzeum).

Il massacro di Ebenezer, 1640 (Museo cristiano di Esztergom).

La resurrezione di Lazzaro (New York, The New York Public Library).

Adorazione dei magi (Collezione privata).

Scena di battaglia di cavalieri, 1656 (Collezione privata).

Brouwer, Jan

Ritratto di Philippus Rovenius (stampa commerciata da F. van den Enden).

Ritratto di Eleazar Swalmius (stampa commerciata da F. van den Enden).

Caravaggio

Le sette opere di misericordia, 1606-1607 (Napoli, Pinacoteca del Pio Monte della Misericordia).

Dyck, Antoon van

Doppio ritratto degli incisori Pieter de Jode il Vecchio e Pieter de Jode il Giovane, 1627-1629 (Roma, Pinacoteca Capitolina).

Iconografia, 1626 (in collaborazione con Martinus van den Enden).

Ghering, Anton

La chiesa dei gesuiti di Anversa (Vienna, Kunsthistorisches Museum).

Honthorst, Gerard van

Doornenkroning, 1622 (Amsterdam, Rijksmuseum).

Preti, Mattia

La peste di Napoli, 1653 (Napoli, Galleria nazionale di Capodimonte).

Velasquez, Diego

La resa di Breda, 1635 (Madrid, Museo del Prado).

Opere di Rubens

Battaglia delle amazzoni, 1597-1598 (Anversa, Collezione privata Verrijken, diversa dalla *Battaglia* a Sanssouci-Postdam).

San Giorgio sconfigge il drago, 1606-1607 (Madrid, Museo del Prado).

Annunciazione, 1609 (Vienna, Kunsthistorisches Museum).

Visitazione della vergine a Santa Elisabetta, 1612 (Roma, Galleria Borghese).

Il giudizio di Salomone, 1615-1620 (atelier Rubens, Delft, Stedelijk Museum het Preinsenhof).

Il giudizio di Salomone, 1617c (atelier Rubens, Copenhagen, Statens Museum for Kunst).

Medusa, 1618 (Vienna, Kunsthistorisches Museum).

Cristo in croce tra due ladroni detto *Le coup de lance*, 1619-1620 (Anversa, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten).

Santa Caterina d'Alessandria, 1620-1621 (Roma, Gabinetto nazionale delle Stampe).

Le tre Grazie, 1622 (Firenze, Galleria Palatina).

Ritratto dell'Infanta Isabella Clara Eugenia di Spagna in abiti da clarissa, 1625 (Firenze, Galleria Palatina).

Il cardinale-infante Don Fernando d'Austria, 1635 (Madrid, Museo del Prado).

Paesaggio con arcobaleno, 1636 (Monaco, Alte Pinakothek).

Le tre Grazie, 1636-1638 (Madrid, Museo del Prado).

Decorazione del padiglione di caccia di Torre de la Parada:

1. *Ratto di Ganimede*, 1636-1638 (Madrid, Museo del Prado).

2. *L'origine della Via lattea*, 1636-1638 (Madrid, Museo del Prado).

Santa Cecilia, 1639-1640 (Berlino-Dahlem, Gemäldegalerie).

Rubensiana. Sacra et profana

Bolswert, Boetius Adamsz.

Cristo in croce tra due ladroni (stampa commerciata da F. van den Enden).

Il giudizio di Salomone (stampa commerciata da F. van den Enden).

Bolswert, Schelte (Gillis Hendricx)

Il Banchetto di Erode (esemplare di seconda mano, originale perduto, Roma, Gabinetto nazionale delle Stampe).

Paesaggio con rovine romane, 1638c (Roma, Gabinetto nazionale delle Stampe).

Paesaggio con la tempesta di Enea, 1638c (Roma, Gabinetto nazionale delle Stampe).

Danza di contadini italiani, 1638c (Roma, Gabinetto nazionale delle Stampe).

Paesaggio con le rovine del Palatino, 1640c (Roma, Gabinetto nazionale delle Stampe).

Diepenbeeck, Abraham van

Sant'Agnese, Santa Barbara, Santa Dorotea (stampe commerciate da F. van den Enden).

Cristo in croce, adorato da otto santi dell'ordine domenicano, 1652 (Parigi, Louvre).

Martirio dei Gesuiti in Giappone (San Pietroburgo, L'Ermitage).

Enden, Martinus van den

Visitazione, 1638, copia dalla *Visitazione* di Rubens (attribuita).

Jode II, Pieter de

Le tre Grazie (stampa commerciata da F. van den Enden).

La nascita di Venere dall'acqua, 1660 (stampa commerciata da F. van den Enden).

Pontius, Paulus

L'Infanta Isabella Clara Eugenia di Spagna in abiti da terziaria francescana, 1625 (Roma, Gabinetto nazionale delle Stampe).

Thulden, Theodor van

Allegoria del commercio che abbandona Anversa, 1636-1643 (Roma, Gabinetto nazionale delle Stampe).

L'entrata solenne ad Anversa del cardinale infante Ferdinando, il 17 aprile 1635, 1635 (Roma, Gabinetto nazionale delle Stampe).

Witdoeck, Hans (Schelte-Hendricx)

Santa Cecilia suona il virginale, 1645-1650c. (Roma, Galleria nazionale delle Stampe).